

Vidadi Bəşirov
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MİLLİ TƏRƏQQİ İDEYALARININ QOYULUŞU

Açar sözlər: *Milli tərəqqi, Azərbaycan maarifpərvərləri, demokratik fikir, xalqilik ideyaları, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, milli və ümumbəşəri dəyərlər*

Keywords: *National progress, Azerbaijani intelligentsia, Azerbaijan Democratic Republic, national and universal values*

Ключевые слова: *Национальный прогресс, Азербайджанские просветители, демократические мысль, идеи народности, Азербайджанская Народная Республика, национальные и общечеловеческие ценности*

Azərbaycan müstəqilliyi şəraitində (1918-1920-ci illər) qazanılmış ilk demokratik islahatçılıq ideyalarının bu gün formalaşmaqda olan böyüyən nəslin inkişafında müstəsna əhəmiyyəti vardır. Xüsusən, Azərbaycan maarifpərvərlərinin bu tarixi dövrdə xalqın milli oyanışına, azadlıq mücadiləsinə xidmət edən mütərəqqi ideyaları yeni demokratik düşüncə tərzii ilə milli mənəviyyata dəstək olur, ictimai-şüurda azərbaycançılıq, türkçülük və islami dəyərlər əsasında intişar tapırdı. Bu dövrdə Azərbaycan maarifpərvərlərinin ideya istiqamətlərində xalqilik, demokratiizm, savad təlimi uğurunda mübarizə, ana dili təlimi məsələləri, millilik, ümumbəşərlik kimi mənəvi keyfiyyətlər demokratik islahatlar zəminində təsbit olunaraq milli mücadilə tarixinin şərəfli bir yolunu işıqlandırır.

Xüsusən, Azərbaycan Demokratik Respublikasında xalq maarifinin təşkili yolları milli islahatçılıq proqramları əsasında qurulmaqla xalq arasında milli maariflənmənin əsasını qoyurdu.

Maarif sahəsində ilk addımlar məhz, milli dövlətçilik prinsiplərinin mütərəqqi ideyalarından nəşət taparaq, ölkədə qabaqcıl pedaqoji ideyaların, o cümlədən xalqilik, humanizm, demokratiizm, savad təlimi uğurunda mübarizə, müəllimlərin elmi-pedaqoji peşəkarlıq hazırlığının yüksəldilməsi iqtiqamətində aparılmış keyfiyyətli iş nümunələri ilə təsbit olunaraq, milli mücadilə tariximizin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti birmənalı olaraq dövrün ictimai və siyasi tələbatlarına uyğun olaraq, maarif və məktəb qurumlarının milliləşdirilməsi, qadın təhsilinə qayğı, milli təhsil sisteminin idarə olunması, ilk ali məktəb şəbəkələrinin yaradılması (1919) bütün tip tədris-tərbiyə ocaqlarında maddi-texniki təchizat problemlərinin həlli yolları və nəhayət, ölkədə milli təhsil strategiyalarını özünə hədəf seçmiş elmi-pedaqoji mətbuatın, pedaqoji kadr hazırlığı məsələlərinin, təhsilin məzmununu şərtləndirən milli dərsləklərin mövcudluğu sahəsində görülən işlərin uğurlu nəticələri barədə ümumxalq və ümumölkə səviyyəli tədbirlərin görülməsi üçün ciddi sosial-mədəni tələblər irəli sürməklə, bu tarixi dövrdə xalqın ictimai-siyasi durumunu dirçəltməklə, eyni zamanda xalq maarifinin intişarı üçün də gərgin fəaliyyət göstərərək, bu qəbildən olan milli-strateji hədəfləri genişləndirirdilər.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması ərəfəsində milli istiqlal məfkurəsi xalq kütlələrinin maariflənməsi yolunda əksəriyyətinin inancı və əqidəsinə çevrildi. Milli tərəqqi proqramında göstərilirdi ki, hüquq, idarə, iqtisadi, siyasi, hərbi, milli və təhsil azadlığının kökündə xalqın milli istiqlala qovuşması dayanırdı. Xüsusən, ADR-in gələcək maarif siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində (xalq təhsilinin milliləşdirilməsi, təhsilin yeni strukturunun müəyyənləşdirilməsi, yeni proqram, dərslər, müəllimlər ordusunun hazırlanması və s.) önəmli ideya platformasına çevrilərək, xalqın təhsil siyasətinin möhkəmlənməsində və əhali arasında yayılmasında əvəzsiz rol oynadı.

ADR dövründə mütərəqqi demokratik fikirlər, xalqların azadlıq ideyaları Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıların, maarifpərvərlərinin, ictimai-siyasi xadimlərinin dünyagörüşünə qida verən əsas mənbə oldu. Azərbaycanın tərəqqipərvər adamları mütərəqqi dünya mədəniyyətinin müsbət təsirlərinə yüksək qiymət verərək, elm, siyasət, pedaqogika və s. sahələrdə qabaqcıl ideyaların yayılmasının tərəqqipərvər adamlarının ictimai-pedaqoji hərəkətlərdə iştirakını və xalqın qabaqcıl nümayəndələrinin ictimai məfkurədə oyatdığı zəngin pedaqoji fikir mühitinə olan rəğbət hissi bu dövrdəki sinfi mübarizə tarixi ilə vəhdət təşkil etdiyindən, ölkənin maarif siyasətində demokratikləşmə prosesi zəif də olsa, baş qaldırılmışdı. Xalqın qabaqcıl adamları, o cümlədən mütərəqqi maarifpərvərlər və pedaqoqlar az da olsa, maarif sahəsində verilən islahatların əhəmiyyətini saf-çürük edə bilir, bu islahatlardan xalqın mənafeyi üçün istifadə etməyə çalışırdılar.

Birmənalı olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki milli tərəqqi ideyalarının qoyuluş problematikası məsələlərinin tədqiqi tarixinin araşdırılması istiqamətləri də milli qaynaqlara əsaslanan məxəz və sənədlər əsasında araşdırılması yolları da bəzən sovet dövründəki “bolşevizm” məfkurəsindən çox, vətəndaş-tədqiqatçı amalına xidmət edən konsepsiya ilə də irəli sürülürdü.

Hətta, tədqiqatçıların əksəriyyəti bu sahədə öz demokratik dünyagörüşlərini yeri gəldikcə elmi pedaqoji araşdırmalarının ideya istiqamətlərinə çevirə bilir, həmin tarixi dövrün sosial-mədəni hadisələrini real gerçəkliklər kontekstindən dəyərləndirməyə imkan verən həqiqətləri də unutmurdular. Məsələn, tədqiqatçı Əmir Tağıyev “Azərbaycan pedaqoji fikrinin inkişafı tarixindən” adlı fundamental tədqiqatında “ideya böhranı”na aludə olmadan həmin tarixi dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini həssas səsə məsuliyyət hissi ilə təhlil edib, real gerçəkliklər kontekstindən dəyərləndirməyə imkan verən həqiqətləri də unutmurdu. Həmin bu inkişaf prosesini insan hüquqları, söz azadlıqları ilə bağlayan fikir plüralizmi ilə xalqın maarifçilik ideyalarından, Azərbaycan demokratiyasını şərtləndirən “sətir-altı” məntiq qüdrəti ilə ictimai mühit üçün aparılan demokratik metodologiya kimi yeni standartları ilə azad fikrin ilkin milli konsepsiyalarını nümunə kimi öz araşdırmalarında məharətlə istifadə edərək, elmi-pedaqoji tədqiqatlarının məhvərinə gətirməklə bu məqamları əsil vətəndaş etibarlılığı ilə qabartmağa da cəhd edirdilər. Bu haqda o yazırdı: “...Həmin tarixi dövrdə Azərbaycan xalqı maarif və mədəniyyət sahəsində bir sıra nailiyyətlər əldə edir. Demokratik ruhlu xalq məktəblərinin, mədəni-maarif, incəsənət ocaqlarının sayı artır, demokratik mətbuat genişlənilir, xalqın maarifə, mədəniyyətə, elmə, teatra və s. marağı çoxalır. Əmələ gəlmiş bu mütərəqqi cərəyanlar (xalqçilik, humanizm, savad təlimi uğrunda mübarizə,

demokratizm, şəxsiyyət azadlığı, milli-ümumbəşəri prosesləri formalaşdırmaq və s. nümunələr kontekstində) ö həllini tapırdı, ictimai həyatın bir çox sahələrinə təsir göstərirdi. Bu ictimai-pedaqoji cərəyanda yalnız müəllimlər, maarifpərvərlər və pedaqoqlar deyil, hətta publisistlər, ədiblər, elm, incəsənət xadimləri və demək olar ki, ölkənin bütün mütərəqqi adamları da iştirak edirdilər”.

Onu da qeyd etmək ki, Sovet dönəmində bir qayda olaraq peşəkar, tədqiqatçılar belə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkül və inkişaf tarixinə tarix-müqayisəli təhlil baxımından yox, məhz, məsələlərin qoyuluşuna bəzi hallarda sırf ideoloji təsir baxımından təhlil-tərkib verdikləri üçün həmin tarixi dövrün əsil mahiyyətinə elmi obyektivlik meyarı baxımından deyil, siyasi mövqe bucağından yanaşmışlar. Xüsusən, tədqiqatçıların sanballı əməyinin əsasını təşkil edən 1918-1920-ci illər arası dövrdəki real tarixi pedaqoji prosesləri metodoloji zəmindən yox, yalnız ideoloji prinsiplərə istinadən ümumiləşdirilərək tədqiqat sahəsinə gətirilməsi bütün digər araşdırmalarda olduğu kimi, bu işdə də ideya böhranından xəbər verirdi.

Bütün bu proseslərin qaynaqları haqqında əsil axtarışların səmərəsi respublikamızın müstəqillik yolu (1991) ilə inkişaf etdiyi, təhsil sisteminin ümumbəşəri dəyərlər və milli zəmin üzərində qurulduğu, yeni Təhsil İslahatçılığı ideyalarının cəmiyyət həyatında təsbit olunduğu bir şəraitdə isə tamam yeni mündricədən, müasir metodoloji prinsiplər baxımından tədqiq olunaraq, müasir və klassik varislik ənənələrini ehtiva edən elmi-nəzəri axtarışların əsasını qoydu.

Bu gün tam israrla demək olar ki, həmin tarixi dövrlə bağlı olan tədqiqatlara açılan yol yeni, mütərəqqi konsepsiyalar, pedaqoji-metodik tədqiqatlar üçün mühüm baza rolu oynayır, qabaqcıl ideyaların yayılması istqamətində praktik fəaliyyət üçün geniş və dərin mündəricədə rəvac verən tarixi-elmi araşdırmaların meydana gəlməsinə səbəb olur.

Bu yönümdən aparılan tədqiqatlar bir daha göstərir ki, yeni ictimai mühit, xalqımızın istiqlal mücadiləsi tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının böyük tarixi əhəmiyyəti olmuşdur.

Bu dövrdə (1918-1920-ci illər) Azərbaycanda sosial-mədəni intibaha doğru açılan mənəvi yüksəlişin, milli tərəqqi ideyalarının yolu ciddi həyati məzmun kəsb etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli-tərəqqi ideyalarının qoyuluşuna aid tədqiqatlardan hasil olunan məntiqi nəticə odur ki, bu tarixi məqamda mədəniyyət, maarif, məktəb, vətənə, xalqa xidmət, milli fədakarlıq və s. məsələlər mühüm yer tutur, bu qısa, lakin əbədiyaşar tarixin təhsilləndirici məzmunu, demokratikləşdirmə ideyası, himanistləşdirmə qayəsi, müəllim şəxsiyyəti problematikası, dünya mədəniyyətinə çıxış paradiqləri bu gün də cəmiyyətin ümdə məsələsi kimi öz aktuallığını saxlayır, “milliyyət gənimizin sükanını bərk-bərk tutub” gələcək, uğurlu arzu və istiqlalımıza çırağ tutur.

Bu dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət və dövlətçilik təsisatlarını yeni ruhlu, milli əzmkar ideya çarpışmaları ilə mübarizə yollarından çıxardan dövrün görkəmli maarifpərvərləri kimi tanınmış F.Göçərli, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, F.Ağazadə (Şərqli), M.B.Məmmədzadə, M.Şahtaxlı, A.Şaiq, N.Ə.Axundzadə, M.Mirabbaszadə, A.Azadbəyli, H.Sultanov, S.M.Qənizadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə və başqalarının həm milli mücadilə, həm də nəzəri-

elmi, ədəbi-bədii fəaliyyətində xalqa, dövlətə, məmləkətə xidmət etməyin bariz nümunələri olan parlaq ideyaları – ana dili təliminin, xəlqiliyin, demokratizmin, milliliyin, ümumbəşəriliyin, vətənpərvərliyin, azərbaycançılığın, türkçülüynün, islamçılığın, təhsilin məzmununun humanist qayələrlə aparılmasının sistemli tədqiqatını aparan milli tədqiqatçılarımızın püxtələşməsi də onu göstərir ki, “Azərbaycan pedaqoji fikrində milli tərəqqi ideyalarının qoyuluşu”nun araşdırılması problemi həm də bu günümüz üçün çox müstəsna əhəmiyyəti olan faydalı təhsilləndirici mənbədir. Həmin tarixi-mənəvi irsdən böyüyən nəslin ideya-siyasi, əqli və mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında əsil maarifləndirici istiqamət kimi bəhrələnmək olar.

Bunu isə bizim həyatın özü tələb edir.

ADR dövründə “mütərəqqi demokratik fikirlər, xalqların azadlıq ideyaları Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarının, maarifpərvərlərinin ictimai-siyasi xadimlərinin dünyagörüşünə qida verən əsas nəzəri ideal bir vasitə idi. Azərbaycanın tərəqqipərvər adamları mütərəqqi dünya mədəniyyətinin müsbət təsirlərinə yüksək qiymət verərək, elm, siyasət, pedaqogika və s. sahələrdə qabaqcıl ideyaların yayılmasının əsil fədailəri kimi çıxış edirlər”. [1, s.17]

Bu dövrdə (1918-1920-ci illər) Azərbaycanda sosial-mədəni intibaha doğru açılan mənəvi yüksəlişin, milli-tərəqqi ideyalarının yolu ciddi həyati məzmun kəsb etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli-tərəqqi ideyalarının qoyuluşuna aid tədqiqatlardan hasil olunan məntiqi nəticə odur ki, bu tarixi məqamda mədəniyyət, maarif, məktəb, vətənə, xalqa xidmət, milli fədakarlıq və s. məsələlər mühüm yer tuturdu. Həmin tarixi dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət və dövlətçilik təsisatlarını yeni ruhlu, milli əzmkar ideya çarpışmaları ilə mübarizə yollarından çıxardan dövrün görkəmli maarifpərvərləri kimi tanınmış F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, F.Ağzadə (Şərqli), M.B.Məmmədzadə, M.Şahtaxlı, S.M.Qənizadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə və başqaları həm milli mücadilə, həm də elmi-nəzəri, ədəbi fəaliyyətlərində xalqa, dövlətə, millətə xidmət etməyin bariz nümunəsi olan ana dili təlimi, xəlqilik, demokratizm, millilik, ümumbəşərlik, vətənpərvərlik, azərbaycançılıq, türkçülük, islamçılıq, kimi humanist meyillər müdafiə edir, xalq arasında milli mənlük şüurunu yüksəldən ideyalar aşılayırdılar.

Onlar “milliyyət gənimizin sükanını bərk-bərk tutub” [2] gələcək istiqlaliyyət yollarına aydın çıraq tuturdular.

Ədəbiyyat

1. Bəşirov V.P. Azərbaycan maarifpərvərlərinin, mütərəqqi pedaqoji ideyalarının inkişafı (1870-1920-ci illər). Monoqrafiya, Bakı: “OKA-Ofset”, 2008.
2. Rəsulzadə M.Ə. Milli dirilik. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1 noyabr, 1991.

Summary

Discussion of ideas of National Progressive Development during Power of Azerbaijani Democratic Republic Period

The article provides information about the development of national progress, its opportunities in historical-comparative application. It's noted that during Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920) the national intellectual ideas developed quickly which

had been founded at the end of the XIX and at the beginning of the XX centuries: serious socio-cultural changes have been made in the direction of educating the people. Among the population, liquidation of illiteracy, love to native language, democratic ideas, humanistic and nationalistic ideas have been disseminated.

Резюме

Порождение национально-прогрессивных идей в период Азербайджанской Народной Республики

В статье раскрывается порождение просветительских идей, история их развития в период Азербайджанской Народной Республики. Отмечается, что если срок существования Азербайджанской Республики в 1918-1920 годах первой независимой страны на Востоке был коротким, ее идеи общественного прогресса, национального развития на всех исторических этапах очень значительны.